

ԷԴԳԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՄԻՍԻՈՆԵՐ ՀԱՐԻՍՈՆ ԴՈՒԱՅԹԻ ՀԱՂՈՐԴԱԾ
ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ¹

DOI: 10.24234/journalforarmenianstudies.v2i65.115

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Բողոքականությունը արևմտահայության շրջանում հիմնականում տարածվել է ամերիկյան միսիոներների միջոցով 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներից: Արդեն դարի վերջերին հայ բողոքականների թվաքանակը, հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում, զգալի աճում է: Օսմանյան կայսրության տարածքում քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի, շրջանում քարոզչություն իրականացնելու նպատակով գործունեություն իրականացրած ամերիկացի առաջին միսիոներներից էր Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթ: Վերջինս կայսրության հայերի շրջանում իր քարոզչական գործունեությունը ներկայացրել իր հեղինակած **«Արևելքում վերածնված քրիստոնեությունը կամ պատմություն Աստծո գործի Թուրքիայի հայերի շրջանում»** խորագրով աշխատության մեջ: Սույն հոդվածում անդրադառնում ենք նշված աշխատությանը՝ ցույց տալով դրա աղբյուրագիտական նշանակությունը հայերի շրջանում բողոքականության տարածման պատմության ուսումնասիրման համար: Հոդվածում քննության են ենթարկվում նաև հեղինակի ընկալումներն ու սկզբունքները, ինչպես նաև սուբյեկտիվ մոտեցումները ներկայացված փաստերի և իրադարձությունների հարցում:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Ամերիկացի բողոքական միսիոներներ, բողոքականություն, Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթ, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքություն, Արևմտյան Հայաստան:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության եւ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A224 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջին բողոքական միսիոներները Մերձավոր Արևելյան տարածաշրջանում հայտնվել են դեռևս 16-րդ դարում (**Կիրակոսյան Ա., 2014**): Սակայն վերջիններիս ակտիվ և մշտական գործունեության մեկնարկը ողջ աշխարհում սկիզբ է առնում 19-րդ դարի սկզբներից (**Կիրակոսյան Ա., 2014, Charles C. Creegan, 1903**): Մերձավոր Արևելքում միսիոներական շարժումը հիմնականում համակարգվում էր «Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի» (կամ ուղղակի «Ամերիկյան խորհուրդ») կողմից, որը ստեղծվել էր 1810թ. Բոստոնում (**William E. Strong, 1910**): 1829թ. այդ կառույցի կողմից կայացվում է հատուկ որոշում Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում առաքելություն հաստատելու վերաբերյալ (**Tootikian Vahan, 1994**): 1830թ. ԱՄՆ-ը և Օսմանյան կայսրության միջև պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումը զգալիորեն նպաստեց կայսրության տարածքում ամերիկացի միսիոներների գործունեության ծավալմանը (**Կիրակոսյան Ա., 2014**):

Ամերիկացի միսիոներների առաջին շփումները հայերի հետ տեղի ունեցան դեռևս 1820-ական թթ. սկզբներին: Սակայն վերջիններս որևէ համակարգված և խորքային պատկերացումներ չունեին բուն Հայաստանում ապրող հայերի վիճակի վերաբերյալ:

Ամերիկացի միսիոներներ Էլի Սմիթի (1801-1857թթ.) և Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթի (1803-1862թթ.) մասնակցությամբ 1830-1831 թթ. կազմակերպվում է առաջին ուղևորությունը ողջ Հայաստանի տարածքում, որը նպատակ էր հետապնդում մոտիկից ծանոթանալ հայությանը (**Հովհաննիսյան Է., 2024**): 1833թ. ամերիկացի միսիոներների Հայաստանում կատարած ճամփորդության արդյունքում կատարած ուսումնասիրությունները երկու հատորով տպագրվում են ԱՄՆ-ում (**Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight, 1833**), իսկ մեկ տարի անց մեկ ամբողջական հատորով Լոնդոնում (**Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight, 1834**):

1831թ. «Ամերիկյան խորհրդի» որոշմամբ Արևելքի քրիստոնեական եկեղեցիների հետևորդների շրջանում քարոզչական գործունեություն իրականացնելու նպատակով սկսեցին հիմնվել միսիոներական կայաններ: Նման

առաջին կայանը հիմնվեց Կոստանդնուպոլսում: Սկզբնական շրջանում ամերիկացի միսիոներները հիմնականում գործում էին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում և ծովափնյա խոշոր քաղաքներում: Սակայն ժամանակի ընթացքում «Ամերիկյան խորհուրդը» խնդիր դրեց թափանցել երկրի խորքերը այնտեղ ապրող քրիստոնյա ժողովուրդներին անմիջապես ծանոթանալու և ուսումնասիրելու նպատակով:

Սկիզբ է առնում ամերիկացի բողոքական միսիոներների և Օսմանյան կայսրության հայերի առնչությունների ակտիվ շրջանը: Բողոքականության աճող ազդեցության պայմաններում արդեն 1846 թ. հուլիսի 1-ին Կ.Պոլսի Բերա թաղամասում 40 հայ ավետարանականների կողմից հիմնադրվում է Հայ Ավետարանական եկեղեցին (**Թուֆիկեան Վ., 1998**): Չորս տարի անց՝ 1850 թ. նոյեմբերի 27-ին սուլթան Աբդուլ Մեջիդը, հատուկ ֆերմանով այն ճանաչեց որպես առանձին կրոնական համայնք՝ «միլլեթ», որով սկիզբ առավ հայ ավետարանականների պաշտոնական գործունեությունը (**Leon Arpee, 1946**): Նշենք, որ Արևելյան Հայաստանում ավետարանական առաջին շարժումը սկիզբ էր առել դեռևս 1823 թ. Շուշիում Շվեցարիայի Բազել քաղաքի «Ավետարանական քարոզչական ընկերության» գործունեությամբ (**Ղազարյան Ա., 1999**): Վերջիններիս շուրջ 15 տարվա գործունեության արդյունքում Շուշիում ձևավորվեց փոքրաթիվ հայ ավետարանական համայնք:

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում քննության ենթարկված աշխատությունը ունի որոշակի աղբյուրագիտական արժեք թե՛ 19-րդ դարի առաջին տասնամյակների արևմտահայության պատմության առանձին հարցեր ուսումնասիրելու և թե՛ հայության շրջանում բողոքականության տարածման պատմության հետազոտելու տեսանկյունից: Հետազոտությունը կատարվել է պատմահամեմատական, համադրական-վերլուծական և գուգադրական մեթոդներով: Ցուցաբերվել է նաև քննադատական մոտեցում խնդրո առարկա աշխատության հեղինակի առանձին մոտեցումների և գաղափարների ներկայացման հարցում, որոնք տեղ են գտել

աշխատությունում:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթ 1832 թ. հունիսից իր ընտանիքի հետ հաստատվում է Պոլսում (**Dwight Harrison Gray Otis, 1854**): Վերջինս համարվում է Օսմանյան կայսրությունում հայ բողոքական առաքելության հիմնադիրներից և «հայկական առաքելության հայրը»: Վերջինս իր կյանքի 30 տարիները նվիրել է Օսմանյան կայսրությունում բողոքական գաղափարների տարածմանն ու բողոքական համայնքի կազմավորմանը (**Leon Arpee, 1946**):

Հարիսոն Դուայթը Հայաստան կատարած իր ուղևորությունից մոտ երկու տասնամյակ անց իր սեփական հիշողություններն ու հայերի շրջանում կատարած հետազոտությունները ամփոփում է 1850 թվականին հրատարակված աշխատությունում, որը կրում է **«Վերածնված քրիստոնեությունը Արևելքում կամ պատմություն Աստծո գործի Թուրքիայի հայերի շրջանում»** («Christianity Revived in the East, Or, A Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey») խորագրը և հրատարակվում է Նյու-Յորքում (**Dwight [Harrison Gray Otis, 1850](#)**): Աշխատանքը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1830-ական թթ. սկզբներից մինչև 1848-1849թթ.: Հարիսոն Դուայթի գրքի երկրորդ հրատարակությունը՝ **«Քրիստոնեությունը Թուրքիայում. Հայոց եկեղեցու բողոքական բարեփոխումների պատմություն»** («Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church») (**Dwight [H. G. O., 1854](#)**) խորագրով, հրատարակվում է 1854թ. Լոնդոնում: Այս աշխատանքը նախորդի խմբագրված տարբերակն էր, որտեղ ներկայացված շատ տեղեկություններ կրկնվում են, սակայն կան նաև նոր ավելացումներ, փաստեր, իսկ իրադատությունների նկարագրությունը հասցվում է մինչև 1854 թվական:

Սույն հոդվածում հիմնականում անդրադառնում ենք Դուայթի հեղինակած առաջին՝ 1850 թ. հրատարակված գրքին, առանձին դեպքերում ներկայացնելով տեղեկություններ նաև գրքի երկրորդ հրատարակությունից:

Դուայթի աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում, ոչ միայն

Հայաստանում բողոքական հարանվանության տարածման պատմության, այլ նաև 19-րդ դարի առաջին կեսի Հայոց պատմության մի շարք հարցերի ուսումնասիրման տեսանկյունից:

Այս աշխատանքը մանրամասնորեն ցույց է տալի ամերիկացի բողոքականների ջանքերն ու իրականացրած քայլերը, որի արդյունքում բողոքականությունը 19-րդ դարի 30-ական թթ. աստիճանաբար տարածվեց հայ իրականության մեջ՝ ունենալով որոշակի թվով հետևորդներ:

Դուայթի հեղինակած այս աշխատությունը հատկապես հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում արևմտահայության հասրակական, կրթական, հոգևոր-կրոնական, մշակութային կյանքի, կենցաղի վերաբերյալ: Բնականաբար փաստերն ու իրադարձությունները ներկայացված են բողոքական միսիոներներին հատուկ, այսպես ասած, քննադատական տեսանկյունից: Հասկանալի պատճառներով այդ «քննադատության» հիմնական թիրախում հաճախ հայտնվում է հայոց եկեղեցին, մասնավորապես Պոլսո հայոց պատրիարքությունը, որի հետ էլ եղել է ամերիկացի միսիոներների հիմնական շփումները:

Դուայթի աշխատանքը իր բնույթով նման է հուշագրությունների ժանրին, քանզի վերջինս հանդիսանում է իր նկարագրած իրադարձությունների կամ անմիջական մասնակիցն ու ականատեսը կամ էլ ներկայացված տեղեկատվության առաջնային կրողը:

Դուայթը մանրամասնոր անդրադառնում է ամերիկացի միսիոներների Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատվելու գործընթացին: Վերջինս փաստում է, որ «Ամերիկայի խորհուրդը» դեռևս 1829թ. որոշում էր Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում առաքելություն բացելու վերաբերյալ (**Dwight H.G.O., 1850**):

Հեղինակն անդրադառնում է միսիոներների ծավալած առաջին գործողություններին՝ ներկայացնելով Արևմտյան Հայաստան ժամանած բոլոր միսիոներներին: Առաջիններից մեկը 1831թ. Կ.Պոլսում հաստատվում է վերապատվելի Ռ. Գուդելը, որը սկզբնական շրջանում գործել է Բեյրութում ու Մալթայում, իսկ այնուհետև սկսում է համակարգել ամերիկացի միսիոներների

գործունեությունը Օսմանյան կայսրության տարածքում (**Dwight H.G.O., 1850**): Այնուհետև աստիճանաբար ժամանող միսիոներների թիվը սկսում է ավելանալ:

Դուայթի ներկայացրած փաստերը վկայում են, որ միսիոներներն իրենց գաղափարների տարածման հիմնական միջոց ընտրել էին քարոզչությունն ու կրթությունը: Այդ նպատակով վերջիններս հսկայական կարևորություն էին հատկացնում Աստվածաշնչի և այլ կրոնական գրականության հրատարակությանը: Հայտնի է նաև, որ վերջիններիս ջանքերով է առաջին անգամ աշխարհաբար թարգմանվում Աստվածաշունչը, որը սկսվում է լայնորեն տարածվել հայության շրջանում (**Dwight H.G.O., 1850**):

Կարևորելով հրատարակչական գործունեությունը՝ 1833 թ. Մալթայից Ջմյունյա են տեղափոխվում վերապատվելի Դ. Թեմփլը (D. Temple), բողոքական հրատարակիչ Հոման Հալոկը (Homan Hallock) և հայազգի եպիսկոպոս Դիոնիսիոսը որպես թարգմանիչ, որը ի հակառակ հայոց եկեղեցու օրենքների, ամուսնացել էր և անցել բողոքականների շարքը: Միսիոներների կողմից Ջմյունիայում տպարան հիմնադրելու հանգամանքը վրդովեցնում է թե՛ կաթոլիկներին և թե՛ հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչներին: Ընդլայնելու համար ժամանակակից հայերենով և, ինչպես Դուայթն է ասում, «թուրքահայերենով» Աստվածաշնչի և քարոզչական նյութերի հրատարակումը՝ միսիոներների մշոցներով Նյու-Յորքում հայերեն տառատեսակներ են պատրաստվում և տեղափոխվում Ջմյունիա (**Dwight H.G.O., 1850**): 1838թ. հունվարի դրությամբ արդեն Ջմյունիայի տպարանում տպագրվել էր մոտ 2,5 միլիոն էջ հայերեն նյութ, իսկ 1840թ. 6 մլն էջ (**Dwight H.G.O., 1850**): Միսիոներները աշխարհաբար հայերեն են թարգմանում նաև Հնգամատյանը, սաղմոսները և այլն (**Dwight H.G.O., 1850**):

Վերապատվելի Գուդելի ջանքերով 1841 թ. ավարտին է հասցվում Հին կտակարանի հայատառ թուրքերեն թարգմանությունը, որը 1842 թ. տպագրվում է Ջմյունիայի տպարանում: Դրան հաջորդում է նույն Գուդելի կողմից Նոր կտակարանի վերանայումն ու հրատարակումը, ինչպես նաև Նոր կտակարանի հրատարակումը ժամանակակից հայերենով (**Dwight H.G.O., 1850**):

Իրենց հրատարակչական գործունեության առաջին երկու տասնամյակների

ընթացքում՝ 1835 թ. սկսած, բողոքականների կողմից հայերեն թարգմանվում և հրատարակվում են 81 գրքեր և քարոզչական ձեռնարկներ (**Dwight H.G.O., 1854**):

Միսիոներների հրատարակած կրոնական գրականությունը ոչ միայն բաժանվում էր, այլ նաև վաճառվում: Դրա մի մասն էլ ուղարկվում էր նաև կայսրության խորքերը, ինչպես նաև Պարսկաստան, Ռուսաստան և Կովկաս (**Dwight H.G.O., 1854**):

Դուայթը նշում է, որ հայերի շրջանում իրենց քարոզչական գործունեությունը հիմնականում որոշում են իրականացնել կրթության միջոցով: Ինչպես նշվեց ամերիկացի բողոքականները Մալթայում գտնվող իրենց տպարանում Աստվածաշունչը թարգմանաել էին հայերի «խոսակցական» լեզվով (**Dwight H.G.O., 1850**), որպեսզի այն ավելի հասանելի դառնա մարդկանց, բացի այդ Զմյուռնիայի տպարանը սկսել էր ակտիվ հրատարակչական գործունեություն: Սակայն քանի որ կարդալ շատերը չգիտեին, ուստի միսիոներները որոշում էին զարկ տալ դպրոցների հիմնադրմանը արևմտահայության շրջանում, որոնք էլ պետք է հանդիսանային բողոքական քարոզչության հիմնական կենտրոնները:

1834թ. հոկտեմբերին ամերիկացի միսիոներների ջանքերով Կ.Պոլսի Բերա թաղամասում բացվում է դպրոց, որի գլխավոր նպատակը հայոց եկեղեցին, ասպես ասած, «բարեփոխելու» համար կադրեր պատրաստելն էր, դպրոցի աշակերտների թիվը կարճ ժամանակում 3-ից հասնում է 30-ի, հետո 40-ի (**Dwight H.G.O., 1850**): Դույաթի իսկ խոստովանությամբ իրենց հիմնադրած դպրոցը ոչ այնքան կրթական հաստատություն էր, որքան որ երկրում բողոքականության «լայն և խորը» տարածման կենտրոն (**Dwight H.G.O., 1850**): Հետագա տասնամյակներում, հատկապես 1850 թ. հետո, բողոքական կրթական հաստատությունների թիվը ողջ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում զգալիորեն ավելանում է (**Ատալանյան Կ., 1952**):

Դուայթի սուբյեկտիվ կարծիքով Պոլսի հայկական համայնքում հայոց եկեղեցու կողմից դպրոցներ բացելը, հատկապես խոսքը Սկյութարի հայկական դպրոցի մասին է, կատարվում էր ի հակադրություն միսիոներների կրթական գործունեության, որը կարծում ենք չի համապատասխանում իրականությանը

(Dwight H.G.O., 1850):

Միսիոներները ուշադրություն են դարձնում նաև կանանց շրջանում քարոզչությանը կրթության միջոցով: 1836 թ. վերջիններս կողմից Զմյուռնիայում բացվում է դպրոց աղջիկների համար: Կ.Պոլսում ևս մի փոքր խումբ աղջիկների համար կազմակերպվում են ընթերցանության դասընթացներ (Dwight H.G.O., 1850), իսկ 1845 թ. Բերա թաղամասում բացվում է փոքր դպրոց աղջիկների համար (Dwight H.G.O., 1850): Սակայն այս դպրոցները մեծ չէին, հաճախ աշակերտների թիվը չէր գերազանցում մեկ տասնյակը: Բողոքականները դժգոհում են, որ Արևելքի սովորույթների սահմանափակումների պատճառով իրենք հնարավորություն չունեին ազատ քարոզչություն իրականացնելու կանանց շրջանում, սակայն անընդհատ փորձում են ստեղծել նման հնարավորություններ: Օրինակ հատուկ կանանց համար առանձնացվում են քարոզչության ժամեր (Dwight H.G.O., 1850): Բացի այդ կային նաև կին միսիոներներ: Արդեն 1840-ական թթ. Դուայթի վկայությամբ իրենց քարոզներին այցելող կանանց թիվը զգալիորեն աճում է:

Վերջինս փաստում է նաև, որ Պոլսում և շրջակայքում աստիճանաբար ավելանում է այն հայերի թիվը, ովքեր իրենց բացահայտ համարում էին բողոքական: Դուայթը գրքում մանրամասն ներկայացնում է իրենց քարոզչության առաջին քայլն ու այն առաջին հայերին, ովքեր միանում են իրենց (Dwight H.G.O., 1850): 1833թ. դրությամբ անձամբ Դուայթի մոտ ամենշաբաթյա քարոզների էին գալիս մոտ 8 հայեր և մի քանի հույներ (Dwight H.G.O., 1850): Սրանք միոսոներների քարոզչության առաջին արդյունքներն էին: Բողոքականները աստիճանաբար յուրացնելով տեղական լեզուները՝ քարոզչությունը կատարում էին տեղացիների համար հարազատ լեզուներով:

Հսկայական ջանքերի և միջոցների ներդրման արդյունքում հայտնի է, որ բողոքականությունը հայության շրջանում սկսում է աստիճանաբար որոշակի աճ գրանցել: Միսիոներների գործունեության թիրախում էին նաև կայսրության այլ քրիստոնյա ժողովուրդները: Հետաքրքիր է, որ վերջիններս իրենց քարոզչական ջանքերն աստիճանաբար կենտրոնացնում են հայերի ուղղությամբ և ոչ թե հույների, ասորիների կամ հրեաների (Dwight H.G.O., 1850): Պատահական չէ, որ 1854թ.

դրությամբ «Ամերիկյան խորհրդի» շուրջ 110 միսիոներներից միայն 45-ը գործում էին հայկական առաքելությունում, որոնցից 21-ը տղամարդ էին, 24-ը կին: Նրանց հետ գործում էին նաև 8 տեղացի, այսինքն հայ բողոքական քարոզիչներ (**Dwight H.G.O., 1854**):

Հայտնի է, որ ամերիկացի միսիոներները Արևելքում իրենց առաքելության սկզբնական շրջանում, իրենց հիմնական թիրախ համարում էին մահմեդականներին: Սակայն հետագայում վերջիններս հրաժարվեցին այդ գաղափարից, նախ և առաջ այն պատճառով, որ Օսմանյան կայսրության օրենքներով կրոնափոխ մահմեդականները ենթակա էին մահվան: Դուայթը նկարագրում է Թուրքիայում մահմեդականություն ընդունել ցանկացած, այնուհետև հրաժարված մի հայի փողոցում գլխատման դեպքը, որպես պատիժ մահմեդականությունից հրաժարման: Դուայթի վկայությամբ այդ դեպքը առաջացնում է եվրոպական դեսպանների վրդովմունքը: Այդ դեպքից հետո, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանների ջանքերով հնարավոր է դառնում սուլթանից ստանալ երաշխավորագիր, որ այլևս նման դեպքերում մահապատժի որոշումներ չեն կայացվի (**Dwight H.G.O., 1850**): Սակայն մահմեդականների կրոնափոխության դեպքում անձին մահապատժի ենթակելու օրենքը Օսմանյան կայսրությունում դեռ երկար մնաց գործողությամբ մեջ:

Ամերիկացի միսիոներները իրենց գործունեության ընթացքում կարողանում են իրենց շարքերը ներառել նաև որոշ հոգևորականների, անգամ բարձրաստիճան, ովքեր բավականին հանդուրժող են եղել բողոքականների նկատմամբ (**Dwight H.G.O., 1850**):

Միսիոներների գործունեության ակտիվ մեկնարկին խանգարում է 1832 թ. Թուրքիայում բռնկված խուլերան ու ժանտախտը և միայն հաջորդ 1833 թվականին են միսիոներները սկսում որոշակի ակտիվություն ցուցաբերել (**Dwight H.G.O., 1850**):

Աստիճանաբար միսիոներական կայաններ են հաստատվում նաև Կ.Պոլսից դուրս: 1834 թ. կայաններ են հիմնադրվում Տրապիզոնում և Բուրսայում, որտեղ որպես կանոն փորձում են հիմնել նաև դպրոցներ: Դուայթի վկայությամբ Տրապիզոնի 15

հազար բնակիչներից հայեր էին 1250-ը, իսկ Բուրսայի 8-9 հազար բնակչությունից՝ 5-6 հազար (**Dwight H.G.O., 1850**): Տրապիզոնից միսիոներները 1839թ. արդեն անցնում են Էրզրում և հաստատվում այնտեղ (**Dwight H.G.O., 1850**): Գրքի տարբեր հատվածներում Դուայթը Պոլսից բացի անդրադառնում է նաև Բուրսայում, Տրապիզոնում, Էրզրումում, Նիկոմեդիայում և այլուր հիմնադրված միսիոներական կայանների գործունեությանը, դրանց արձանագրած հաջողություններին: Վերջինս հատկապես մեծ ոգևորությամբ է խոսում Այնթապում իրենց արձանագրած հաջողությունների մասին (**Dwight H.G.O., 1850**):

Գնալով ավելանում է նաև Ամերիկայից ժամանած միսիոներների թիվը, նրանցից շատերը ժամանում են ընտանիքներով և հաստատվում Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքներում, որտեղ կար հայ բնակչություն:

Միսիոներները հաճախ տարբեր շրջայցեր էին կազմակերպում երկրի խորքերը տեղում վիճակին ծանոթանալու և իրենց գաղափարների տարածման հնարավորությունը պարզելու նպատակով: Այդ այցերի ընթացքում վերջիններս հաճախ ունենում էին հայ ուղեկցորդներ: Հետաքրքիր է, որ նման այցեր կազմակերպվում էին նաև Օսմանյան կայսրության եվրոպական տարածքներում (**Dwight H.G.O., 1850**):

Դուայթն իր գրքում մեծ տեղ է հատկացնում նաև Պոլսո հայոց պատրիարքության հետ ունեցած հարաբերություններին:

Սկզբնական շրջանում հայոց եկեղեցու և միսիոներների հարաբերությունները լարված չէին կամ առնվազը երկու կողմերը արտաքինապես այդպես էին ցույց տալիս: Սակայն հետագայում միսիոներների գործունեության ընդլայնմանը զուգահեռ հարաբերությունները սկսեցին սրվել: Սակայն աստիճանաբար պատրիարքարանը սկսել է ուղղակի պայքարել միսիոներների դեմ: Միսիոներները հակազդեցության էին ենթարկվում ոչ միայն հայոց եկեղեցու, այլ նաև հույն ուղղափառ եկեղեցու, ինչպես նաև կաթոլիկների կողմից: Հայ կաթոլիկ եկեղեցին ևս հակազդում էր միսիոներների գործունեությանը՝ արգելելով իր հետևորդներին ձեռք բերել վերջիններիս հրատարակած Աստվածաշնչի օրինակները: Դուայթն աշխատության մեջ մանրամասն անդրադառնում է միսիոներների և հայոց

պատրաիարքության հետ հարաբերություններին և վերջինիս դիմադրությանը արևմտահայության շրջանում բողոքականության տարածմանը (Dwight H.G.O., 1850):

Պոլսում բողոքական առաքելության հիմնադրման սկզբում հայոց պատրիարքը Կարապետ Գ Պալթագին էր (1823-1831թթ), որին շուտով հաջորդում է Ստեփանոս Բ Զաքարյանը (1831-1839թթ, 1840-1841թթ): Դուայթը նշում է, որ Ստեփանոս պատրիարքը մեղմ ու խաղաղ բնավորության տեր էր և հակված չէր խիստ վերաբերմունքի միսիոներների նկատմամբ: Սակայն պատրիարքի տեղակալ Պողոս սրբազանը ավելի հետևողական էր և փորձում էր վերահսկել միսիոներների գործունեությունը (Dwight H.G.O., 1850): Ստեփանոս պատրիարքի՝ բողոքականների նկատմամբ ունեցած հանդուրժող վերաբերմունքի արդյունքում անգամ վերջինս որոշ շրջանակների կողմից մեղադրվում է բողոքական լինելու մեջ (Dwight H.G.O., 1850):

1838թ. վերջերին Ստեփանոս պատրիարքի տեղապահ է դառնում Հակոբոս Սերոբյանը, որը կարճ ժամանակով՝ 1839-1840թթ., ստանձնում է նաև պատրիարքական աթոռը: Վերջինս պատրիարքական աթոռը զբաղեցնում է նաև երկրորդ անգամ՝ 1848-1858թթ: Հակոբոսի տեղապահության և պատրիարքության շրջանում հայոց պատրիարքարանի պայքարը բողոքականների դեմ ավելի ընդգծված է դառնում (Dwight H.G.O., 1850): 1841թ. նոր պատրիարք է դառնում Աստվածատուր Բ Կոնստանդնուպոլսեցին, որը պաշտոնավարում է մինչև 1844թ: Հաջորդ պատրիարքի՝ Մաթևոս Բ Չուխաճյանի (1844-1848թթ.) գահակալության շրջանում ավելի լայն պայքար է սկսվում միսիոներների գործունեության դեմ, ուստի պատահական չէ, որ Դուայթը ոչ ավել ոչ պակաս վերջինիս անվանում է «Թուրքիայի բողոքականներին հալածող» (Dwight H.G.O., 1850):

Բողոքականների գործունեությունը օսմանյան իշխանությունների կողմից ևս ընկալվել է որպես օտար ազդեցության տարածում և վերջիններս այս հարցում աջակցել են տեղի ավանդական քրիստոնեական դավանական ուղղությունների պայքարին բողոքականության դեմ: Դուայթը աշխատության մեջ բերում է ամերիկացի միսիոներներին հակազդեցության և նրանց դեմ պայքարի բազում

օրինակներ պատրիարքության կողմից:

Սակայն այս ամենը չէր խանգարում, որ ամերիկացի միսիոներները աստիճանաբար թափանցեն Օսմանյան կայսրության խորքերը՝ իրենց խոսքերով «թշնամի երկրի» սիրտը, հատկապես դեպի հայաշատ բնակավայրերը:

Հետաքրքիր է, որ Դուայթի վկայությամբ ամերիկացի բողոքականներին տեղացիները հաճախ անվանում էին մասոններ, լյութերականներ, վոլտեր, բողոքականներ, ինչպես նաև երբեմն ուղղակի անհավատներ (**Dwight H.G.O., 1850**): Հայոց եկեղեցու կողմից բողոքականները համարվում էին «ժամանակակից աղանդավորներ» (**Dwight H.G.O., 1850**):

Դուայթը հաճախ է անդրադառնում նաև Պոլսի հայկական համայնքին, հարուստ ամիրայական դասին, բանկիրներին և նրանց ունեցած հսկայական ազդեցությանը ոչ միայն հայության ներսում, այլ նաև իշխանությունների շրջանում (**Dwight H.G.O., 1850**): Ներկայացնում է Պոլսի հայոց պատրարքության դերը հայոց կյանքում (**Dwight H.G.O., 1850**): Անդրադառնում է նաև Թուրքիայում գործող միլլեթային համակարգին, համայնքի անդամների կարգավիճակին (**Dwight H.G.O., 1850**): Որպես ականատես՝ վերջինս անդրադառնում է նաև 1840-ական թթ. սկզբներին Պոլսի հայկական համայնքում սկիզբ առած հակամարտություններին առևտրական ու արհեստավորական դասի մի կողմից և մյուս կողմից համայնքում ազդեցիկ դիրք ունեցող ամիրաների միջև (**Dwight H.G.O., 1850**): Հայտնի է, որ այս հակամարտության արդյունքում է, որ Ստեփանոս պատրիարքը հեռացվում է պաշտոնից, որին փոխարինում է Աստվածատուր Բ Կոնստանդնուպոլսեցին (1841-1844թթ.) (**Միքունի 3., 1969**):

Դուայթը վկայում է, որ օսմանյան սուլթան Աբդուլ Մեջիդը (1839–1861թթ.) 1839թ. նոյեմբերի 3-ին հռչակած Նվիրական գրով (Հաթթը շերիֆ, Սրբազան գիր), որով կայսրությունում սկիզբ դրվեց Բարենորոգումների՝ Թանզիմաթի, դարաշրջանին, ներմուծված որոշակի կրոնական ազատություններից ամենից շատ ուրախացել և օգտվել էին բողոքական միսիոներները (**Dwight H.G.O., 1850**):

Արդեն նշվեց, որ 1844թ. Պոլսո հայոց Աստվածատուր պատրիարքին փոխարինում է Մաթևոս պատրիարքը: Դուայթը նկարագրում է, որ վերջինիս

պատրիարքության սկզբնական շրջանում բողոքականների հետ հարբերությունները այնքան էլ լարված չեն եղել (**Dwight H.G.O., 1850**), սակայն դրանք հետագայում սրվում են: 1846թ. հունվարի 26-ին կիրակնօրյա պատարագից հետո Մաթևոս պատրիարքի կողմից հրապարակվում է դրանից մի քանի օր առաջ ստորագրված բանադրանքի տեքստը, որն ուղղված էր բողոքականների ազդեցության տակ ընկած Վրթանես անունով մի քահանայի դեմ: Բանադրանքի տեքստում հայոց եկեղեցուց հեռացած հոգևորականը համարվում է հերետիկոս, սատանա, հավատացյալներին կոչ էր արվում այսուհետ անգամ չնայել նրա դեմքին, չբարևել, տեղ չտալ սեփական տներում, քանի որ վերջինս հետևում է, այսպես ասած, «նոր աղանդավորների» կեղծ ուսմունքին: Այն ըստ էության զգուշացում էր ուղղված հայոց եկեղեցու հետևորդներին՝ հեռու մնալու բողոքականությունից (**Dwight H.G.O., 1850**): Սրան շուտով հաջորդում է պատրիարքի երկրորդ բանադրանքը, որում հստակ ընդգծվում էր, որ նախորդ բանադրանքը չի վերաբերում միայն Վրթանեսին, այլ բոլոր նրանց, ովքեր հետևում են բողոքականությանը կամ ընկել են վերջիններիս ազդեցության տակ (**Dwight H.G.O., 1850**): Բանադրանքով արգելվում էր բողոքականների հետ անգամ շփում ունենալ, վերջիններիս անգամ հաց կամ կեցության վայր տրամադրել, նրանց հետ առևտուր կամ որևէ գործարք իրականացնել: Բողոքականները համարվում են հայոց եկեղեցու կործանողներ և ողջ ազգի խայտառակություն: Պատրիարքական բանադրանքի տեքստերն ուղարկվում են նաև այլ հայաշատ բնակավայրեր ու թեմեր (**Dwight H.G.O., 1850**):

Առաջին հայացքից չափազանց խիստ այս պահանջները պայմանավորված էին բողոքականության հետ մեծացող մրցակցությամբ, այն պարագայում երբ վերջիններս իրենց ազդեցության տարածման համար չէին խնայում իրենց նյութական միջոցները՝ միաժամանակ ստանալով մի շարք մեծ տերությունների անսքող աջակցությունը:

Դուայթը անդրադառնում է պատրիարքական բանադրանքից հետո իրեն հայտնի հալածանքների գրեթե բոլոր դեպքերին՝ փորձելով ցույց տալ հայոց պատրիարքության, այսպես ասած, դաժան վերբերմունքը (**Dwight H.G.O., 1850**): Ծանոթանալով նկարագրված դեպքերին՝ հասկանալի է դառնում, որ դրանք փոքր-

ինչ չափազանցված էին և ներկայացված խտացված գույներով: Մյուս կողմից չպետք է մոռանալ, որ բողոքականները վայելու էին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և մի շարք այլ երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների հովանավորությունն ու աջակցությունը, ուստի այդ հալածանքները չէին կարող խիստ տարածում ունենալ: Նշելի է, որ հալածանքներն էլ հիմնականում ուղղված էին ոչ թե ամերիկացիների, այլ այն հայերի դեմ, որոնք հեռացել էին սեփական եկեղեցուց և հարել էին բողոքականությանը:

Բողոքականության հետևորդ շատ հայեր պատրիարքի բանադրանքի հրապարակումից հետո նամակով դիմեցին վերջինիս՝ խնդրելով չեղարկել այն, այնուհետև նրանք դիմեցին անգամ կայսրության արտաքին գործերի նախարար Ռեշիդ փաշային, ինչպես նաև անգլիական, պրուսական և ամերիկյան դեսպաններին՝ խնդրելով պաշտպանել իրենց իրավունքները (**Dwight H.G.O., 1850**): Սակայն եղան այնպիսիները, որոնք դիմեցին պատրիարքին՝ հրաժարվելով բողոքականությունից և որպես մեղսագործներ՝ հայցեցին վերջինիս ներողամտությունն ու բարեհաճությունը հայոց եկեղեցու գիրկը վերադառնալու համար (**Dwight H.G.O., 1850**):

Պատրիարքի կողմից 1846 թ. փետրվարի 4-ին պատրաստվում է 9 կետից բաղկացած առաքելական դավանանքի հիմնադրույթների վրա հիմնված մի փաստաթուղթ, որը պարտադրվում էր ընդունել բողոքականությանը հետևած հայերին կամ, այսպես ասած, դարձի եկածներին (**Dwight H.G.O., 1850**):

Պետք է նշել, որ բողոքականները վայելում էին ոչ միայն մի շարք մեծ տերությունների աջակցությունը, այլև նրանց շնորհիվ աջակցություն էին ստանում նաև «թանգիմաթի» ուղին բռնած թուրքական իշխանություններից: Օրինակ, երբ պատրիարքի կողմից միջնորդություն է ներկայացվում մայաբքաղաքից վտարելու 13 հայ բողոքականների, Անգլիայի դեսպան Սթրաթֆորդ Քաննինգհի և եվրոպացի մի շարք այլ դեսպանների ջանքերով դա կանխվում է (**Dwight H.G.O., 1850**):

Ռեշիդ փաշան Մեծ Մեզիր դառնալուց հետո արգելում է բողոքականության հետևորդ դարձած հայ առևտրականների նկատմամբ հալածանքները: Անշուշտ, այս ամենը ամերիկայի և եվրոպական դիվանագետների ճնշումների արդյունքն էր:

Դուայթը սա համարում է Թուրքիայում բողոքականության ազատության հարցի սկիզբը (**Dwight H.G.O., 1850**): Վերջինս բողոքականներին պաշտպանող թուրքական կառավարության կողմից հրապարակված առաջին փաստաթուղթը համարում է 1846 թ. հունիսին Ռեշիդ փաշայի նամակը Էրզրումի փաշային տեղի բողոքականների քաղաքացիական իրավունքները չխախտելու վերաբերյալ, քանզի վերջիններս, ըստ այդ գրության, ևս հանդիսանում են սուլթանի հավատարիմ հպատակները (**Dwight H.G.O., 1850**):

Հայտնի է նաև, որ 1846 թ. հունիսի 26-ի հրովարտակով Օսմանյան կայսրությունում թույլատրվում է Հայ Ավետարանական եկեղեցու ստեղծումը: Նույն թվականի հուլիսի 1-ին Պոլսի 40 հայ բողոքականներ, որոնց թվում երեք կին, հավաքվում և ստեղծում են Հայ Ավետարանական եկեղեցի: Դուայթը ևս անդրադառնում է այդ իրադարձություններին: Հավաքին ներկա են լինում ամերիկացի և շոտլանդացի բողոքականներ: Հայ ավետարանական եկեղեցու առաջին հովիվ է ընտրվում Աբիսողում Խաչատուրյանը (Ութուճյանը) (**Dwight H.G.O., 1850**): Շուտով հայերենով ընդունվում է Պոլիս հայկական ավետարանական եկեղեցու հիմնադրման վերաբերյալ հայտարարություն, ինչպես նաև դավանանքն ու ուխտը, որոնք էլ հանդիսանում են այդ եկեղեցու հիմնադրման գլխավոր փաստաթղթերը, ուր սահմանվում է եկեղեցու կառուցվածքային և դավանական առանձնահատկությունները (**Dwight H.G.O., 1850**):

Աբիսողում Խաչատուրյանը երկար չի պաշտոնավարում: 1847թ. մարտին վերջինս մահանում է և նրան փոխարինում է Սիմոն Խաչատուրյանը (**Dwight H.G.O., 1850**):

Պոլսում Հայ ավետարանական եկեղեցու հիմնադրումից հետո 1846 թ. ամառվա ընթացքում հայ ավետարանական եկեղեցիներ են հիմնադրվում նաև Նիկոմեդիայում, Ադաբազարում և Տրապիզոնում: Դուայթը, սակայն, խոստովանում է, որ անգամ բողոքական եկեղեցու հիմնադրումից հետո դրա հետևորդների թիվը քիչ էր (**Dwight H.G.O., 1850**): Սակայն, այնուամենայնիվ, բողոքականությունը սկսում է տարածում գտնել Օսմանյան կայսրության և Արևմտյան Հայաստանի զանազան բնակավայրերում (**Թուրքիկեան Վ., 1996, Dwight H.G.O., 1850**):

1846թ. հետո բողոքականները գործունեության ազատություն էին ստացել: Դուայթը նկարագրում է պաշտոնապես Հայ ավետարանական եկեղեցու հիմնադրումից հետո տեղի ունեցած բողոքականներից մեկի թաղման, ինչպես նաև մեկ ուրիշի հարսանիքների արարողությունները, որոնք արդեն տեղի էին ունենում անխոչընդոտ պայմաններում (**Dwight H.G.O., 1850**):

Արդեն մեկ տարի անց՝ 1847թ. նոյեմբերի 15-ին, Անգլիայի դեսպան Սթրաթֆորդ Քաննինգի ջանքերով կայսրության բնիկ հայ բողոքականները ճանաչվում են առանձին և անկախ համայնք: Փաստաթուղթը ստորագրվում է Մեծ վեզիր Ռեշիդ փաշայի կողմից, որն էլ Դուայթը թարգմանաբար ներկայացնում է իր գրքում (**Dwight H.G.O., 1850**): Այդ փաստաթուղթով բողոքականներին ազատ դավանանքի իրավունք էր տրվում, արգելվում էր հալածանքներ վերջիններիս նկատմամբ: Փաստաթուղթն ուղարկվում է բոլոր նահանգապետներին: Սակայն հայտնի է, որ հայ բողոքական միլեթի վերջնական ճանաչման գործընթացը ավարտվում է 1850թ. նոյեմբերի 27-ին սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հատուկ ֆերմանի հրապարակումով (**Leon Arpee, 1946**):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթի «Արևելքում վերածնված քրիստոնեությունը կամ պատմություն Աստծո գործի Թուրքիայի հայերի շրջանում» խորագրով գիրքը կարևոր աղբյուր է արևմտահայ իրականության մեջ բողոքականության տարածման պատմության ամբողջական ուսումնասիրման համար: Վերջինս՝ որպես ականատես և իրադարձությունների անմիջական մասնակից, հայտնում է հետաքրքրական տեղեկություններ՝ իր հեղինակած աշխատությանը տալով նաև աղբյուրագիտական կարևոր արժեք: Սակայն, հարկ է նկատի ունենալ, որ սույն աշխատության մեջ իրադարձություններն ու երևույթները երբեմն ներկայացված են սուբյեկտիվ, սեփական ընկալումների դիտակետից: Այս ամենում, անշուշտ, կարևոր նշանակություն է ունեցել հեղինակի դավանական պատկանելությունը և գործող քարոզիչ լինելը: Ուստի հեղինակը սեփական կրոնական, դավանական և աշխարհաքաղաքական ընկալումների տեսանկյունից յուրովսանն շարադրում է իր մտքերը և տալիս իր գնահատականները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ատալանյան Կ. (1952), Հուշարձան Հայ Ավետարանականաց և Ավետարանական եկեղեցվո, Ֆրեզնո, Crown հրատ.:
2. Թուրքիկեան Վ. (1996), Հայ աւետարանական եկեղեցին. 1846-1996, Դետրոյթ, Ամերիկայի Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան հրատ.:
3. Թուրքիկեան Վ.(1998), Նոր յայտնութիւններ Հայաստանեայց ավետարանական եկեղեցիին հիմնադրութեան եւ հիմնադիր անդամներուն մասին, Հայկազեան հայագիտական հանդես, Հատոր ԺԸ, Պէյրութ, 1998, էջ 253-259:
4. Կիրակոսյան Ա. (2014), ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը (19-րդ դար-1914թ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ.:
5. Հովհաննիսյան Է. (2024), Ամերիկացի բողոքական քարոզիչների առաջին ճամփորդությունը և ուսումնասիրությունները Հայաստանում 1830-1831թթ., «Էջմիածին» կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր, Ս.Էջմիածին, ՁԱ տարի, համար Ա, էջ 120-132, (առաջին մաս), ՁԱ տարի, համար Բ, էջ 93-104, (երկրորդ մաս):
6. Ղազարյան Ա., Լևոնյան Ռ. (1999), Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս), Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատ.:
7. Սիրունի Յ. (1969), Պոլիս եւ իր դերը (1800-1900): Երկրորդ հատոր, Պէյրութ, հրատ. Հ. Սիրունի:
8. Charles C. Creegan (1903), Pioneer Missionaries of the Church, New York, American Tract Society ed.
9. Dwight H.G.O. (1850), Christianity Revived in the East, or A Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey, Baker and Scribner, New York, Baker and Scribner ed.
10. Dwight [Harrison Gray Otis](#) (1854), Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church, London: J. Nisbe ed.

11. **Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight (1833)**, Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewstar, New York: Jonathan Leavitt ed.
12. **Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight (1834)**, Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, London, G. Wightman ed.
13. **Leon Arpee (1946)**, A Century of Armenian Protestantism 1846-1946, New York., Armenian Missionary Association of America ed., էջ 40:
14. **Tootikian Vahan (1994)**, The genesis of Armenian Evangelism, Հայկազեան հայագիտական հանդես, հատոր ԺԴ, Պեյրուք, էջ 174-175:
15. **William E. Strong (1910)**, The story of the American board, Boston The Pilgrim Press ed.

REFERENCES

1. **Atalanian K. (1952)**, Howshard'an Hay Avetaranakanac & Avetaranakan ekeghecv /The Monument for the Armenian Evangelicals and Evangelical Church/, Fresno, Crown ed.
2. **Tootikian Vahan (1996)**, Hay awetaranakan ekeghecin. 1846-1996 /The Armenian Evangelical Church. 1846-1996/, Detroit, Armenian Evangelical Church fo America ed.
3. **Tootikian V. (1998)**, Nor yaytnowt'iwnner Hayastaneayc avetaranakan ekegheciin himnadrowt'ean ew himnadir andamnerown masin /New Data about the founding of the Armenian Evangelical Church and its founding members/, Haigazian Armenological Review, volume 18, Beyrut, 1998, pp. 253-259.

4. **Kirakosyan A. (2014)**, AMN-i artaqin qaghaqakanowt'yowny' & ar&mtahayowt'yowny' (19-rd dar-1914t'.) /Foreign policy of the USA and Western Armenians (19th year-1914)/, Yerevan, YSU ed.
5. **Hovhannisyan E. (2024)**, Amerikaci boghoqakan qarozichneri ar'ajin twamp'ordowt'yowny' ew owsowmnasirowt'yownnery' Hayastanowm 1830-1831t't'. /The first travel and researches of American Protestant missionaries in Armenia in 1830-1831 /Amerikaci boghoqakan qarozichneri ar'ajin twamp'ordowt'yowny' ew owsowmnasirowt'yownnery' Hayastanowm 1830-1831 t't'./, "Etchmiadzin" Theological and Armenological Journal, Etchmiadzin, January, 2024, pp. 120-132, (part one), February, pp. 93-104, (part two).
6. **Ghazaryan A., Levonyan R. (1999)**, Hayastanyayc Avetaranakan ekegheci (Hayastan-Kovkas) /Armenian Evangelical Church (Armenia-Caucasus)/, Yerevan, Armenian encyclopedia ed.
7. **Siruni H. (1969)**, Polis ew ir dery' (1800-1900) /Polis and its role (1800-1900)/: volume 2, Beyrut, H.Siruni ed.
8. **Charles C. Creegan (1903)**, Pioneer Missionaries of the Church, New York, American Tract Society ed.
9. **Dwight Harrison Gray Otis (1850)**, Christianity Revived in the East, or A Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey, Baker and Scribner, New York, Baker and Scribner ed.
10. **Dwight H.G.O. (1854)**, Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church, London: J. Nisbe ed.
11. **Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight (1833)**, Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewstar, New York: Jonathan Leavitt ed.
12. **Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight (1834)**, Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit

to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, London, G. Wightman ed.

13. **Leon Arpee (1946)**, A Century of Armenian Protestantism 1846-1946, New York, Armenian Missionary Association of America ed., էջ 40:
14. **Tootikian V. (1994)**, The genesis of Armenian Evangelism, Haigazian Armenological Review, volume 14, Պէյրոս, pp. 174-175:
15. **William E. Strong (1910)**, The story of the American board, Boston The Pilgrim Press ed.

Эдгар Оганнисян

Сообщенные сведения американского миссионера Харрисона Дуайта о
распространении протестантизма среди армян Османской империи

Заключение

Ключевые слова и выражения: Американские протестантские миссионеры, Протестантизм, Харрисон Грей Отис Дуайт, Армянский патриархат Константинополя, Западная Армения.

Протестантизм получил распространение среди армян в основном благодаря американским миссионерам, и уже в конце XIX века число армянских протестантов, особенно в Западной Армении, значительно выросло. За время своей миссии американские протестанты собрали большой объем материалов, которые впоследствии были опубликованы и в настоящее время имеют важную источниковедческую ценность.

Работа «Возрождение христианства на Востоке, или Повествование о деле Божьем среди Западных армян» Харрисона Грея Отиса Дуайта является важным источником для всестороннего изучения истории распространения протестантизма в Западной Армении. Последний, как очевидец и непосредственный участник процесса, предоставляет нам интересную информацию, благодаря чему его работы служат ценным источником. Однако следует отметить, что события и явления местами подаются автором сквозь призму предвзятых, а также исключительно личных

представлений. Конфессиональная принадлежность автора и тот факт, что он был активным проповедником, безусловно, оказали влияние на весь процесс написания работы. Фактически, автор выражает свои мысли и дает свои оценки с точки зрения собственных религиозных, конфессиональных и геополитических представлений.

В статье представлено историографическое значение данного труда с точки зрения изучения истории распространения протестантизма среди западных армян.

Edgar Hovhannisyan

The reported information of the American missionary Harrison Dwight about the spread of Protestantism among the Armenians of the Ottoman Empire

Conclusion

Key words and expressions: American Protestant Missionaries, Protestantism, Harrison Gray Otis Dwight, Armenian Patriarchate of Constantinople, Western Armenia.

Protestantism became popular among Armenians generally through American missionaries, and already at the end of the 19th century, the number of Armenian Protestants, particularly in Western Armenia, saw a significant growth. Throughout their mission, the American Protestants collected a large volume of materials, which they later published and currently have an important sourceological value.

The work “Christianity Revived in the East, or a narrative of God's work among the Armenians of Turkey”, authored by Harrison Gray Otis Dwight is an essential source for a comprehensive study of the history of the spread of Protestantism in the Western Armenia. The latter, as an eyewitness and a direct participant of the process, provides us with interesting information, owing to which his work serves as a valuable source. However, it should be noted that the events and phenomena are sometimes presented by the author through the prism of biased, as well as just personal perceptions. The author's religious affiliation and the fact that he was an active preacher certainly influenced the entire process of writing the work. So, the author expresses his thoughts and gives his assessments from the point of view of his own religious, denominational and geopolitical perceptions.

The article presents the historiographical significance of this work in terms of

studying the history of the spread of Protestantism among Western Armenians.

Էդգար Հովհաննիսյան – Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի դեկան, պ.գ.թ., դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական սփյուռքի պատմություն, Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության պատմության հարցեր: Հեղինակ է շուրջ հիսուն գիտական հրապարակումների: hovhannisyanedgar16@aspu.am

Эдгар Оганнесян - Декан факультета истории и общесоведения наук АГПУ им. Х. Абовяна, кандидат исторических наук, доцент. Сфера научных интересов: История армянской диаспоры, взаимоотношения Армения-Диаспора, История Католикосата Великого Дома Киликийского. Является автором около пятидесяти научных публикаций. hovhannisyanedgar16@aspu.am

Edgar Hovhannisyan - Dean of the Faculty of History and Social Sciences of the Armenian State Pedagogical University, PhD, Associate Professor. Scientific interests: History of the Armenian Diaspora, Armenia-Diaspora relationship, History of the Catholicosate of the Great House of Cilicia. He is the author of about fifty scientific publications. hovhannisyanedgar16@aspu.am